

HAARLEMMER OLIE: OVERAL GOED VOOR

C. de Koning Tilly b.v.

FABRIKANTE VAN DE OPRECHTE HAARLEMMEROLIE
SINDS 1696 GEVESTIGD IN HET HUIS VAN DE UITVINDER
POST-BOX 13, 2000 AA

HAARLEM (HOLLAND)
Achterstraat 13-15-17, 2011 CN

Telefoon 023 536 00 36
Fax 023 538 41 52
Aan: Belangstellenden

Bankier: Algemene Bank Nederland b.v.
Haarlem, Rek. 56 04 36 505
Postrekening 89679

"Dit medicamentum GRATIA PROBATUM geneest de benaauwde Band die men heeft om de Maag, verstuijing in de Handen en Voeten, pijn in de Lenden, geronne bloed en blaauwe plekken en alle die door zwaar Graveel Waterlek gaan. Opsteiging der Moer en de Mizeriën die daardoor onstaan, pijnlijk Wateren, drijft Scheurbuik uit en Waterzucht, Rijfkoek en Wormen. Die dit medicament alle Weken eens inneemt zal niet ligt van Graveel, Koorts, Roode loop noch van Bles gequeld worden..."

Deze aanbeveling voor het gebruik van Haarlemmer olie stamt uit 1749. Het product was toen al zo'n vijftig jaar verkrijgbaar, want uitgevonden in 1696 door de Haarlemse burger Claes Tilly. Het was een van de meest verspreide volksgeneesmiddelen en verwierf zich in meer dan driehonderd jaar een wereldreputatie. In de 18e eeuw werd Haarlemmer olie niet alleen in Europa maar vanaf de Noordkaap tot Indië en vanaf Afrika tot Noord-Amerika gebruikt als middel tegen allerlei kwalen. Bij walvisvaarders was het populair en zelfs op Spitsbergen, in Riga en Sint Petersburg waar het werd gebruikt als middel tegen verkoudheid, zijn flesjes teruggevonden.

Haarlemmerolieflesjes worden van tijd tot tijd op oude stortplaatsen voor afval gevonden en zijn een verzamelobject voor liefhebbers van oude medicijnflessen. Van oorsprong aan werd gebruik gemaakt van de voor medicijnen vaak gebezigde buisvormige (uiterdaard mondgeblazen) flesjes. Vanaf de 18e eeuw werd dat model overigens ook voor Eau de Cologne gebruikt. Ook deden ze, met warm water gevuld, dienst om de geplieerde kragen van onze voorouders te maken.

Boven: Het door de jaren heen onveranderd gebleven briefhoofd van de firma. Rechts het pand in de St. Antoniestraat rond 1900. Links: Twee medicijnflesjes, 18e eeuw. Rechts: Haarlemmerolieflesje en een Duits medicijn/balsamflesje, 19e eeuw. Coll. W.v.d. Bossche.

Boven: Reclameplaat, ca. 1900. Rechts: Pas op! Breekbaar! Jongens kruien voor export bestemde kisten met Haarlemmer Olie uit de fabriek in de Haarlemse St. Anthoniestraat.

Zelden is er een onaanzienlijker, primitiever en slordiger gemaakt flesje geweest dan een 20^e eeuwse Haarlemmer Olieflesje, maar nog nooit is er zoveel te doen geweest over een 'geneesmiddel' als over Haarlemmerolie. Het aantal rechtzaken omtrent de patentrechten en het gebruik van de naam Tilly zijn niet meer te tellen en wat het aantal imitaties betreft laat het zelfs het fameuse product ODOL achter zich.

Door het grote succes van zijn product hoefde de uitvinder niet lang te wachten op de eerste imitaties. De samenstelling van de Oprechte Haarlemmer olie was een streng bewaard geheim. Het bestond in ieder geval uit terpentijnolie, zwavel en kruiden. Reeds in 1664 schreef Samuel Pepys in zijn beroemd geworden dagboek: *'Dr. Burnett toonde mij de manier om terpentijn te eten, hetgeen mij bevalt want het gaat heel gemakkelijk'* en eerder, in 1628 schreef de arts Gregor Horst (1578-1636) Balsamus Sulphuris Terebenthinatus voor als middel tegen benauwdheid.

N.B. De Edel Groot Achtb. Heeren Burgemeesteren der Stad Haarlem hebben goed gevonden mij C. de Koning Tilly alleen binnen deze stad te autoriseeren om het gemelde Medicament te maken en te verkoopen.

En op dat niemand bedrogen wordt teekent hij zijn briefje aldus

(ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)

Dit Medicamentum Gratia Probatum wordt gemaakt en verkocht te Haarlem bij C. DE KONING TILLY, Achterstraat 13-15-17, tussen de Hoogstraat en Barnesteeg, daar het Wapen van TILLY boven de Deur staat die hetzelfde bij erfelijke opvolging, heeft verkregen van wijlen CLAES TILLY, welke het sedert het jaar 1696 gemaakt en verkocht heeft.

levendig houden aan de vroegere voor varkensblaas-sluiting geschikte monding. De latere uitvoeringen werden van buisglas gemaakt.

Als jong verkoper in dienst van de glasfabrieken kwam ik in de jaren vijftig van de vorige eeuw van tijd tot tijd bij de firma C. de Koning Tilly over de vloer en ik wist er dus wel iets van maar toch was het een verrassing in de jaren negentig, werkende aan mijn boek 'In Glas Verpakt' in contact te komen met Theo

Zo bizar was de combinatie olie en zwavel dus niet, zeker niet in een tijd waarin voor weinig kwalen geneesmiddelen bestonden behalve aderlaten en keisnijden. Tegenwoordig zal men met moderne methoden weinig moeite hebben met de productanalyse maar dat was 300 jaar geleden natuurlijk anders en de geschiedenis van de firma C. de Koning Tilly is dan ook gelardeerd met een oneindige serie rechtszaken, deurwaarders exploits, en gekrakeel over patenten. Meestal werden de nazaten van de uitvinder in het gelijk gesteld en moesten de concurrenten de productie staken of de ten onrechte toevoeging 'Tilly' schrappen. Uitzonderingen waren de fabriekjes van de gebroeders Waaning Tilly (1897-1980) en de familie Frank die hun bedrijfje van 1907 tot 1950 in dezelfde straat gevestigd hadden als C. de Koning Tilly: de Sint Anthoniestraat te Haarlem. Deze voegde bij zijn leveringen een document waarop een geheime code stond afgedrukt 'opdat niemand bedrogen wordt..' die men eeuwenlang niet heeft kunnen ontcijferen totdat in 2003 leden van de archeologische dienst Haarlem het raadsel oplosten door de tekst 180 graden horizontaal te draaien. Er staat dan, voorafgegaan door een aanduidingsteken: 'inv. meester CT' (De laatste letters liggend).

(ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)

(ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)

i n v m e e s t e r c t

Al met al levert deze geschiedenis een interessante serie verschillende Haarlemmer oliefljes op. In 1993 was ik in de gelegenheid bij de Archeologische dienst Haarlem een hele reeks, bestaande uit bodenvondsten, te fotograferen. De specifieke fabriek voor dit soort 'pingelwerk' te Nieuw Buinen was toen al gesloten en de laatste productie van Haarlemmer oliefljes op een flessenmachine vond plaats in de flaconnagesfabriek te Masnieres, nabij Cambrai (Fr.) Een speciaal vervaardigd schroefdoopje moest de herinnering

Links: Een historische reeks Haarlemmer Olieflesjes. Derde van rechts is de laatst machinaal gemaakte versie. Hier boven; Complete serie van ooit in gebruik geweest zijnde merken Haarlemmer oliefljes. Coll. Archeologische Dienst Haarlem.

Bottelier van de Archeologische Werkgroep Haarlem die werkelijk een specialist bleek te zijn op dit gebied. Aanleiding daartoe was een glasvondst langs de rivier Het Spaarne, ter hoogte van de de Belgiëlaan alwaar zich tussen 1918 en 1921 het glasfabriekje 'Albert' bevond dat zich speciaal met het maken van Haarlemmer olieflesjes bezig hield.

(Theo Bottelier publiceerde zijn bevindingen in oktober 2004 in 'Haarlems Bodem-onderzoek' een uitgave van de Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek Haarlem, no. 37. (ISBN 1384-0584) Prijs 7 Euro.)

Het model Haarlemmer oliefles wordt door de Engelsen met 'Phial' aangeduid, naar het Franse 'Phiole'. De Nederlandse benaming voor de cilindrische, met kurk gesloten medicijnflessen van vóór 1960 was 'fiool'. Niet ieder langgerekt cilindrisch flesje is echter een Haarlemmer oliefles. Het model is eeuwenlang in gebruik geweest als medicijnfles. De grotere modellen werden meestal gebruikt voor Eau de Cologne. Ook het merk '4711' en het Nederlandse bedrijf Boldoot hebben er jarenlang gebruik van gemaakt.

En dan is er nog het bij opgravingen veel opduikende flesje voor Nectar Essence, meestal voorzien van een afbeelding van een voorraadpot en de naam 'Nectar'. Dit was geen geneesmiddel maar een essence waarmee gebak, likeur maar ook toiletwater van een speciale geur of smaak kon worden voorzien.

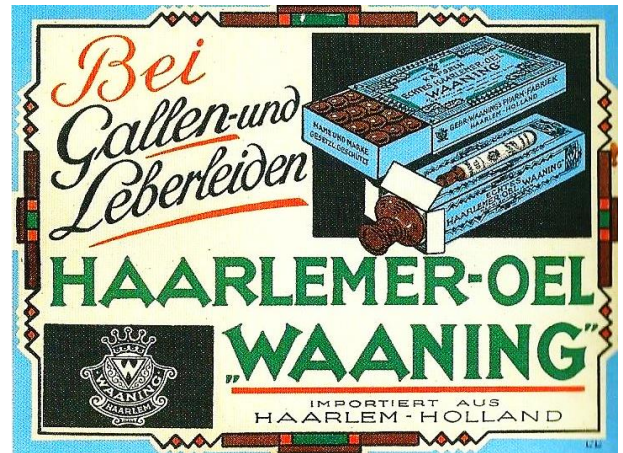
Leendert Cleas Tilly vond dus in 1696 het beroemde medicament uit. Hij overleed in 1734 en door vererving kwam het bedrijf in handen van Claes de Koning, vandaar de naam C. de Koning Tilly. Opnieuw door vererving kwam het bedrijf in handen van de familie van Dobben. De heer Ruud van Dobben, de 11de opvolger van Claes Tilly, heb ik gekend als een uiterst beminnelijk mens, hetgeen waarschijnlijk bevorderd werd door regelmatige inname van zijn eigen product. Hij had eigenlijk piloot willen worden maar vond bij het overlijden van zijn vader dat hij de verantwoording voor het bedrijf op zich moest nemen. Zijn verzameling historische voorwerpen uit de geschiedenis van zijn firma berust bij het Haarlemse Frans Hals Museum. De familie van Dobben was trots op de 300 jaar traditie van het bedrijf. In het jubileumjaar 1996 publiceerde men een in Mucha-stijl ontworpen poster waarvoor de dochter des huizes model stond. Hij wilde haar echter niet de last van de zaak plus alle geruzie over rechten en erfenissen op de schouders leggen en na veertig jaar stopte hij met het bedrijf. Hij vond een nieuwe eigenaar buiten de familie. Haarlemmerolie is nog steeds verkrijgbaar, voornamelijk in capsulevorm.

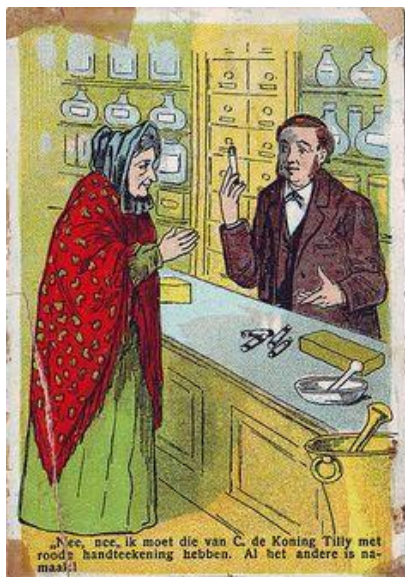
Ruud van Dobben in 2010 bij het schilderij van de uitvinder van de Haarlemmer Olie: Leendert Claes Tilly.

Wie waren nu die concurrenten met hun voor flessenverzamelaars verwarring stichtende namen? Daarvoor varen we het veiligst op het kompas van Theo Bottelier. Voor de volledige en uitgebreide verslaglegging kunt U de genoemde uitgave van de Commissie Oudheidkundig onderzoek Haarlem te raadplegen. De lijst is niet uitputtend want ook in het buitenland kwamen imitaties voor.

1. **N.V. Fabriek van Oprechte Haarlemmer olie v/h Claas Tilly (1876-1952).** In 1952 door de familie van Dobben overgenomen en gesloten.
2. **Marseille Tilly (1877-1935)**
Eigenaar was J.C.H. Marseille. Vanaf 1926 was dat de firma Jan Boogard, Kleine Houtstraat 85.
3. **N.V. Oprechte Haarlemmer oliefabriek v/h G.de Koning Tilly (1907-1950?)**
Fabriek gevestigd in de Achterstraat 8-8A-8B met als eigenaar S. Frank (tot 1929).
4. **Gebroeders Waaning Tilly (1897-1980)**
Gevestigd in de Doelstraat 13 te Haarlem. Van 1956 tot 1980 genoemd: 'Waanings's Pharmaceutische Fabriek'.
5. **Firma Daudy Tilly (ca. 1920).** Gevestigd in de St. Antoniestraat (voorheen Achterstraat) no. 33. Er zou nog een gevelsteen met het wapen van Delft in de gevel van het pand te zien zijn.
6. **C. de Koning en Tilly(!) (ca. 1926).** Waarschijnlijk dezelfde eigenaar als onder 5.
7. **Haarlemmer oliefabriek Wed. Claas Tilly (1825-1953).** Fabriek aan het Spaarne, no. 69.
In een advertentie uit 1943 vermeldt de laatste eigenaar een stamboom waaruit zijn afstamming zou blijken van Claas Tilly, uitvinder van de oprechte Haarlemmer Olie.
8. **C. de Koning Tilly (1696-heden?).** St. Antoniestraat 13 (voorheen Achterstraat 13). Met deze Claas Tilly is alles begonnen. Ondanks vele processen en aanvallen van andere fabrikanten wist de firma C. de Koning Tilly zijn positie te behouden.

Een 'oprechte' Haarlemmerolie flessenfabriek: de Glasfabriek 'Albert' te Haarlem.

De geschiedenis van de glasindustrie is vol van ongelukkige pogingen van producenten om hun eigen flessen te maken en dit is er een van. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog werd de export van Haarlemmer olie belemmerd door een gebrek aan glas. In het verslag van de Kamer van Koophandel over het jaar 1917 wordt daar over geklaagd. In 1918 begon S.Frank, eigenaar van de N.V. Oprechte Haarlemmer oliefabriek G. de Koning Tilly, een eigen glasfabriek aan het Spaarne bij wat nu de Belgiëlaan heet. Er staat waarempel nu nog een gebouwtje van. Waarschijnlijk waren dat er destijds meer: in ieder geval stond er ooit een groot woonhuis naast ten behoeve van de directeur. De kleine oven van 2,4 x 1,4 meter bood ruimte aan hooguit vier glaspotten die volgesmolten werden met glasafval dat van alle kanten werd aangevoerd.

De verkregen glaskwaliteit was er dan ook naar. Glasblazers werden geworven uit Nieuw Buinen: bij de destijds geldende lonen van zo'n vijftien gulden in de week bleven die welke betaald werden in die noordelijke streek vol van turf en armoede minstens 25% ten achter zodat men graag het bestaan uit de turfstreek ruilde voor iets beters.

Haarlemmer oliefljesjes moesten zeer snel gemaakt worden want het geringe glasvolume hield de warmte niet lang vast. Wat is zeer snel? Ik heb ooit uitgerekend dat de Schiedamse glasblazers 80 kelderflessen per uur bliezen en hoewel sommige daar twijfel over uitten werd dat onlangs bevestigd in een oud document uit Leerdam. Daar maakte de top-vakman 100 kelderflessen per uur. Hoe snel moet het met onze kleine fljesjes dan wel gegaan zijn? Ieder fljesje moest eerst worden 'gekeid' (afgeleid van het franse woord cueillir = plukken) aan de oven en het moet in dat jan-boeren-fluitjes fabriekje aan het Spaarne een heen en weer keren zijn geweest om tureluurs van te worden. Uiteindelijk bleek de fabriek van Meursing in Nieuw Buinen toch goedkoper fljesjes te kunnen maken en in 1921 werd de fabriek stilgelegd. Haarlem gaat dus met de eer strijken ooit de enige fabriek ter wereld te hebben gehad die geheel gewijd was aan het maken van Haarlemmeroliefljesjes en dank zij de verrichte opgravingen beschikt de Archeologische Dienst daarvan over de grootste verzameling ter wereld.

'De Glasbazerij bij Nacht'. Aquarel gesigeneerd 'v.d. Nat' Uit een industrieel bijvoegsel van het weekblad 'Wereldkroniek' 25 juni 1898. Er is geen reden aan te nemen dat het er twintig jaar later veel anders toeging in de glasfabriek 'Albert'.

Oil of Harlem: a Cure for Everything

SUMMARY

A collection of 17th century medicine bottles, Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.
Under right: two bottles for Oil of Harlem.
Below: One of the crudely made early 20th century phials for C. de Konina Tilly Oil of Harlem. H. ca. 8 cm.

bottles enabled the use of embossing, thus creating for collectors of 19th and 20th century medicine bottles a special field of interest. To put together a complete series of Harlem Oil bottles one must find bottles with names such as: v/h Claas Tilly (1876-1952, Marseille Tilly (1877-1935), v/h G.de Koning Tilly (1907-1950?), Waaning Tilly (1897-1980), Daudy Tilly (ca. 1920), C. de Koning en Tilly(!) (ca. 1926), Wed. Claas Tilly (1825-1953) and finally the original C. de Koning Tilly (1696). Such was the demand for Harlem Oil that especially during the first part of the 20th century the demand for bottles could not be met by the existing Dutch glasshouses, so, from 1918 till 1921, one of the producers, G. de Koning Tilly, did run his own bottle making operation: probably the one and only bottle making facility in history solely dedicated to the production of those small, crudely made phials. Thanks to excavations on the former premises, the Archeological Department of the city of Haarlem owns what is now probably the largest collection of Harlem oil bottles in the world.

In 1696, Leendert Claes Tilly, schoolmaster in the city of Haarlem, the Netherlands, invented a medicine that he called **Medicamentum Gratia Probatum** and, under the name of **Haarlemmer Olie** ('Harlem Oil') it would become world famous as a cure against all possible ailments, aches and pains. It found its way from Europe to the North Cape, to India and Africa as well as North America. It was widely used among whalers and the little bottles have been found in Spitsbergen, St. Petersburg and even in Riga (in spite of the popularity of that other famous cure, invented in 1804: Riga Balsam). This is understandable in an era when very few medicines were available, but surprisingly, Harlem Oil was widely used well into the 20th century and is even today popular as an alternative cure.

With such a great success it did not take long for the first imitations to appear. The ingredients of 'Haarlemmer Olie' were a strictly guarded secret but did consist of sulphur, herbs and a fair dose of oil of turpentine. That ingredient was not uncommon. As early as 1628, the doctor Gregor Horstius (1578-1636), famous German Physician and Anatomist at the University of Giessen, prescribed Balsamus Sulphurus Terebenthinatus as a cure against tightness in the chest.

Leendert Claes Tilly passed away in 1734 and his company was passed onto Claes de Koning, hence the name C. de Koning Tilly. However, other family members claimed the right to produce the oil as well and seldom in the history of medicine has there been such a

bitter contest, lasting more than two hundred years, lasting about patent rights and the use of the name Tilly. The product was generally packaged in small, tube-like phials, sealed with a piece of pig bladder that had to be perforated before use. In the course of time, the use of metal molds and the production of machine-made

Long-necked elongated bottles, 15 – 25 cm. long, were produced from 1630 onward. They were used for Harlem Oil, but also for balsam and Eau de Cologne. Filled with warm water, they were used to pleat the ruffled lace collars of our ancestors.

